

Tábor Ádám / a fa

élet
:
haladék
sírásra írta sebre születésre
rá érni
a pillanat idejére
rá
a fára
az életére
önmagára
megérni
szefíra-ágon fel a koronára

a mű
:
a kész
de a mélyben testmorajlás szívlökések
vedlés kezdés
levetett művégzet
csontbőr perzsel
de újra dalba burkolod az igazit
a sorsot
ászítja jecíra beríja acílut
zúgnak a lombok

név

áron áron
arany láda
ó és új között
szövetség
külső képed
új szülötté
belsődben két
törvénytábla

az új évben
ősi magból
új napot kelt
ki a szentély
új betűkkel
irassál be
a Könyvekbe
régii néven

leszel te még
arany tölcser
éber nyelven
magyarázó
aludjál csak
leszel te még
messze hangzó
arany ágyu

ez itt pusztá
ezek hegyek
fáraó föld
a határon
de te kövesd
a Neveket
mert így leszel
áron áron

Varga Imre / A NEMCSELEKVÉS BŰNTUDATA

Kőbányai János interjúja

RUSKA JUDIT FOTÓI

A szüleim házában egy pékműhely volt, bérlőjét Wolf-nak hívták. A Wolf gyerekekkel, Bandival és Lalával meg Magdával együtt nőttünk fel. Tehát nem volt módomban faji jellegzetességeket felfedezni azon, hogy a Bandi így néz ki, vagy a Lala úgy néz ki. Siófokon gyerekeskedtem, ott voltam elemista. A község fürdőközönsége azokból a közepes jövedelmű emberekből állt, akik a gyerekeiket, az asszonyt ott nyaraltatták, maguk pedig mentek tovább az üzlet után. Így kerültem testilelki jó kapcsolatba a Boskovich gyerekekkel, akiknek a papája, ha jól emlékszem, szövetügynök volt. A ház másik részét nekik szokták kiadni. Ugyanígy találkoztam neves hegedűművészekkel és egyéb híres személyiségekkel. Ha ma visszakövetkeztetek: *mindegyikük zsidó volt*. Tehát a közeg, amiben éltem, nem tette lehetővé számomra, hogy megkülönböztessem, hogy ő igen, ő nem.

Többé-kevésbé így folyt le az életem egészen addig, amíg a frontról egyszer hazajöve össze nem találkoztam Siklós Pista barátommal, aki a kaszinó krupijának a fia volt. A csendőrség előtt futottunk össze, én a frontról hazajöve, tisztii egyenruhában, kitüntetésekkel a mellemen, szembe velem jött Siklós Pista, akit átötöltem, és megveregtettem a hátát. Merev ellenállást éreztem benne. Kérdezem, hogy mi történt, Pista? Valami baj van? Ő suttogott: legalább ne itt csináld, a csendőrség előtt. Mondtam, miért, mit csináltál? Azt mondta: semmit, és mutatta, hogy egy sárga csillag van kitűzve a kabátjára. Kérdeztem, te ezt miért viseled? Cionista lettél? Mire a Pista valami gorombát válaszolt. Félrehúzott és elmagyarázta, hogy mi van, mi történt. Ez 1944 nyara. Ekkor döbbsentem rá, hogy mi folyik körülöttem. A Wolf gyerekek bevonultak katonának – így tudtam, később derült ki, hogy munkaszolgálatra. Aknászedsre használták őket, ott haltak meg. Magdától tudtam meg jóval később. A Boskovich gyerekek eltűntek az emigrációban, Zsuzsától, a húguktól tudtam meg ugyancsak a háború után. Tehát tulajdonképpen ekkor, csak a háború után épült ki bennem az, hogy *mi volt akkor*.

A budai ciszterekhez éppúgy jártak zsidó gyerekek, mint hercegek. Egy Halmos nevű gyáros fiával egy padban ültünk, mellettük pedig a Pallavicini Károly. Ebbe az osztályba járt a Törley gyerek is. Nem volt külön-

ség, úgy vertük meg egymást, mint annak a rendje. A szombathelyi premontrei gimnáziumban a baráti körömhöz tartozott a Vályi Péter és az öccse, Gábor. Péter később pénzügyminiszter lett, és a kokillák között halt szörnyű halált. Gáborral még mostanában is össze-összetalálkozunk. Pétert mi mindig meg akartuk védeni. Ausztria ugyanis közel volt, és a hírek átszivárogtak az antiszemitizmusról. Az osztályban néhányan, akik feléje laktunk, úgy határoztunk, hogy megvédjük a Vályi Petit, hogy meg ne verjék... A Péter ezt nem akarta tűrni, és ezért rendszerint meg szoktuk verni a Pétert, mert nem hagyja, hogy megvédjük.

Szerencsés vagy szerencsétlen sorsom úgy hozta, hogy megtanultam idegen nyelveket, tehát egy más nyelvű-sorsú ember az én számomra nem volt valamiféle ördög. Együttérzés született az emberben mindenki iránt, akit valamiféle sorscsapás sújtott. A gimnáziumi időszakomban érkeztek a lengyelek Szombathelyre. Egy tövises, tüskés dróttal körülvelt telekre internálták őket. Mi, ahogy az iskolából szabadultunk, otthonról szedtük össze a csomagokat, pakoltuk az ennyivalót, és biciklivel vittük a lengyeleknek. Ilyen mentalitásban nőttem fel.

A háború után jutottam el csak annak a végiggondolásáig, hogy mit jelentett vagy mit jelenthetett egy államférfi befolyása saját országa lakosságára. Egy ilyen már diákkoromban is megismertem. Ő fedezett fel mint művészt. Teleki Pál. A gimnáziumban egyszer mint kultuszminiszter meglátogatott bennünket, és én a dolgozatfüzet kemény borítójára rajzoltam róla egy portrét. Meglátta és az igazgatóval elkérte tőlem. Telekiben volt annyi galantéria, hogy megkért, dedikáljam neki, mondván, hogy a felesége gyűjti róla a karikatúrákat. Mondtam, hogy gróf úr, ez nem karikatúra, ez egy portré. Így ismerkedtünk meg, és később támogattam. Ugyanerről a Teleki Pálról tudtam meg, hogy az európai műveltségével egyetemben, az első minisztersége idején ő vezette be a numerus clausust. És a második minisztersége idején pedig a második zsidótörvényt.

1944 sodrásában – mert ez most már nem egy áttekinthető eseménysorozat –, ma visszafelé pergetve a történelmet, megtalálom azokat a pillanatokot, amelyekben talán tudatosan el tudnám képzelni magamat. De ez akkor nem így volt. Éppen ezért viszolygok attól, hogy az akkori szerepem felidézsem, akár egy segítő gesztust is. Ez nem igaz így. Egyet szeretnék hangsúlyozni: hogy az a műveltség, amelyik a logika automatizmusát, az etikát az embernek sajátjává teszi: döntő. Tudniillik *csak az etikus magatartás igazíthat el*, és nem pedig a nagyvonalatok ismerete. Mert a nagyvonalatokat utólag az ember visszakövetkeztetheti. Lehetséges, hogy valakinek a megmentésévé válik, amit etikusan tesz. Tehát az erkölcs automatizmusa az egyetlen, ami a nevelés tárgya kellene, hogy legyen. Az így automatikusan kialakuló erkölcs, ami a legzavarosabb összefonódások közepette is orientálni tud.

Repülőként szolgáltam. Egy repülőtér még a fronton

APOKALYPSIS

belül is zárt világ, szinte semmi érintkezést sem nyújt a hátszaggal. Ennek következtében mindig élt bennem egy cselekvéshiány-tudat. Hogy nem tettem valamit, amit ha megteszek, akkor valószínű, hogy ma nem beszélgetünk. Tehát az, hogy az *az etikai indíték akkor nem vált cselekvéssé*. Ennek a hiánya a mai napig munkál bennem. És ez készlet mind a korábbi, mind a mai időszakomban arra, hogy megpróbáljam megóvni a következő nemzedékek mindegyikét attól, hogy olyan szituációt kelljen átélnie, ami azután egy büntudatot hoz létre. A nemcselekvés büntudatát. Ez az oka, amiért legelső eszmélésem idejétől a háború szörnyű katarziséval foglalkoztam. Ez nem a halottakban mérődött elsősorban, hanem az emberi, a polgári, a jogfosztottsági lét stációi fölismerésében. A legelső válaszkísérletem az *Apokalypsis* emlékmű terve volt. 1956 után készítettem, mert akkor voltam eltiltva. Tehát olyan 57–58 táján, amikor az ember úgy magányosan teszi a dolgát. Megjelenik a hegygerincen a négy szörnyű lovas, a pestis, a nagy parázna, és megjelenik a horogkereszt jelével egy már csontvázra rohadt szörnyeteg. Ez volt az első, amiről úgy hittem, hogy meg tudnám csinálni. Persze ebből sem lett semmi.

Megkaptam az első munkám: Auschwitzba kellett egy rácsot készítenem, az ottani állandó magyar kiállításra. Kiutaztam. Nem volt ennél szörnyűbb élményem, pedig találkoztam elégszer a halállal a fronton és azt követően is. Végigjártam az auschwitzi barakkok sorát, az akkor még nem is teljesen rendezett kiállítást. A protézisekkel teli szobákat. A termeket dugig hajjal, cipőkkel. A kivégzőkamrát. A fekete falat. A cserépkályhaszerű büntető lyukakat, ahová négy embert dugtak be, s akik ott fulladtak meg egymás bűzében. Birkenauban az emberi hamumaradványokat, amelyben

BABYJAR

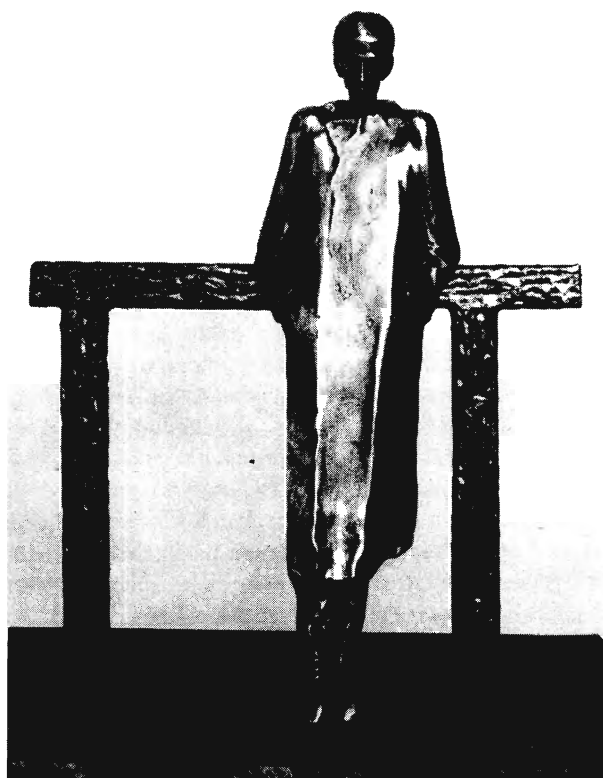
sokáig járt az ember. Amikor mindezzel szembesültem, igazolást kaptam a magam lelkifurdalására. Nem a személyem nevében, hanem egy generáció nevében. Ekkor eldöntöttem, hogy nekem erről beszélnem kell. Mert én találkoztam ezzel egy zűrzavaros történelmi forgatagban, ahol az etikám nem igazított el a cselekvésig. Ennek az etikának az ébresztgetését próbáltam meg az esztétikával. Az etika igazságát, a logika vékony fonalát az etika szövetségévé kívántam szőni, és ennek az esztétikai megerősítésére törekedtem. Ezért csináltam meg a *Babij Jart*.

Az auschwitzi múzeum technikai igazgatójával, Sámánszkyval jó barátok lettünk, ő mesélt nekem a Kijev melletti Babij Jarról. Az ő elbeszélése nyomán csináltam meg a Babij Jar-tervet.

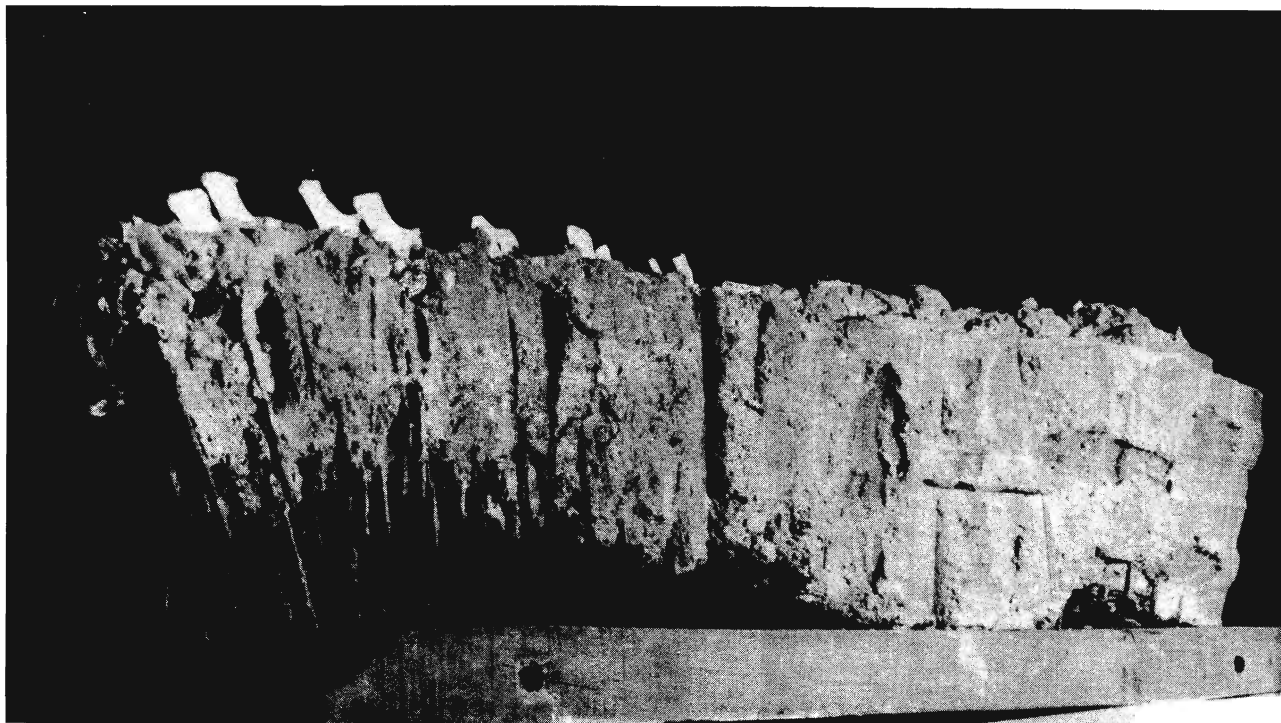
A tervét. Hiszen soha nem valósulhatott meg. Ekko-

riban olvastam Thomas Mann *József és testvérei*-t, ahol nagyon megragadott a halálba indulók Istenné válásának a gondolata. Az ezüsthé válás, az Istenné válás a halálban. Ezért a Babij Jar völgybe lezuhanó embertömeg mindegyik figuráját egy-egy Krisztussá formáltam. Nem sokkal ezután egy szerencsés „véletlen” folytán kaptam egy megbízást, hogy készítsek egy *Radnóti Miklós*-portrét. Nem tartottam indulataim kielégítőjének a portré műfaját. Nem maradtam meg az alaknál, hanem a környezeti, tárgyakhoz való koordinátáit is létrehoztam.

Ez volt az első ilyen jellegű szobrom –, az „environment” elképzeléssel párhuzamosan vagy azt megelőzően. A nemzetközi művészetben is megjelent a redukált személyiség, amely a környezet részévé válik, és ilyenként jelenik meg a szoborban. A környezet naturalizmusa semmiféle izmust nem juttatott eszembe. Arról volt szó, hogy Radnóti Miklós, aki fiatal, tetterős, erkölcsileg teljesen tiszta és szilárd emberként, költőként belekerült egy szörnyű gépezet fogaskerék-rendszerébe. Önként vállalja szinte ezt is. Menekíteni akarják, ő nem menekül, és amikor a Borból való gyötrelmes gyalogmenet utolsó szakaszához ér, amikor az elgyötört testet csak a szellem tartja, még akkor is létezik számára egy út, ami az örök és a fegyverek dacára nyitva marad. Ez az út pedig *befelé* vezet. Számomra is önvallo-más: nem lehet elvenni tőlem a szabadságot. *A szellem szabad. Születésétől szabad, és semmiféle kényszer nem teheti rabbá.* Radnóti mint tanulság számomra ezt jelentette. Azt, hogy bármilyen legyen a kényszer, a kényszer elől önmagamba még mindig vezet egy út. Ezt próbáltam

RADNÓTI MIKLÓS

ERŐLTETETT MENET

elmondani egy, a korlátnak támaszkodó, tehát az elfáradás utolsó stádiumában lévő ormótlan öltözékű, szép emberben, akinek a lehunytt szeme mögött ez a fajta introvertálás zajlik le. Ezért volt szükséges, hogy a környezete naturális legyen, hogy a környezetéhez képest váljék szellemivé. Ezért kellett a kockakövek, ezért kellett a naturális fakorlát. Radnóti versei érzelmileg – és nem a riadt érzelmekre gondolok, hanem a szép érzelmekre – is megközelítették számomra az előtte átélt Auschwitzot, az előre látott szörnyűségeket. Ezt a látást alapvetőnek tartom az egész életemre, művészi munkásságomra. Ez a szobor megtanított arra, hogy a kapcsolatot nem a balett, az ágálás, a mutogatás és a rémisztgetés jelenti, hanem egy tőlem függetlenül létező személy, akiben elindul és benne zajlik a folyamat, és én pedig csak kívülről, empátiaképességem révén lehetek esztétikai társa ennek az alaknak. Ez a felismerés meghatározta a későbbi életem során készített munkáimat.

Radnóti verseit ismertem. Történetesen nem azokat a verseit, amelyek a leghíresebbé váltak, mert a testén találták; noha az *Erőltetett menet*-nek később valóságos teremtmő szerepe is lett az életemben. Ez adta az indítást az *Erőltetett menet* című újabb, meg nem valósult emlékműtervemhez. A szenvedő betontömb gondolata. A tárgy szenvedése, a szenvedésnek a tárgyon való tünete. Ez volt az utána következő programom. Ez szintén tőle származik. Radnótihoz egy kevésbé ismert versen keresztül jutottam; a *Hasonlatokon*. „Olyan vagy, mint egy suttógó faág, ha rámhajol, és rejtelmes ízű vagy, olyan vagy, mint a mák, és mint a folyton gyűrűző idő, olyan izgató vagy, és olyan megnyugtató, mint sír felett a kő”... stb. Az érzelmeknek a csodálatos gazdagsága vitt közel Radnótihoz, filozófiai költeményeiben ritkán

találtam magamra. Az *Eclogá-k*, a *Pásztorének*-ek bizony egy kicsit erőltetettnek tündek, egyfajta menekvésnek. De magyarázatát adták a későbbi Radnóti-szobrom magatartásának. Radnóti volt az indító. Tőle kaptam az *Erőltetett menet* gondolatát, és bizonyos értelemben tőle kaptam az 1944-es magyar hadsereg emlékművének, a fej nélküli, kar nélküli, láb nélküli, tehát lényegét érintetlenül hagyva megcsonkítható alakjait.

Csináltam még egy másik táboremlékművet. A Kulich Gyula emlékmű-szobrot, amit szintén portréfeladatként kaptam, de amelyet nem Kulich-emlékművé, hanem mártír-emlékművé formáltam. A fát csináltam meg, amelyet ha feltépnék a földből, egy holttestet találnak a gyökerei között. Mert a fa ebből él. Ez az eclogaszerű befejezése annak a Radnóti-féle gondolatnak, hogy végül is a fák a holtakból élnek. Minden egyes fa a gyökerei között őrzi a bomló szép életet.

Valamikor 1980 körül egy kedves ismerősöm, barátom, *Salgó Miklós*, akkori Magyarországra akkreditált amerikai nagykövet meglátogatott, és beszélgetés közben feltette a kérdést, hogy hallottam-e Wallenberg-ről. Persze hogy hallottam, annál is inkább, mivel *Pátzay Pál* tanárom és atyai barátom készítette azt a Wallenberg-szobrot, amit nem eléggé tisztázott körülmények között egy éjszaka ledöntöttek és elszállítottak. Jól emlékszem Pátzay keserűségére, ahogyan ő ezt fogadta, és ahogy ezt minden ép elméjű ember fogadta akkor mint a szörnyű tettek, a zsarnokság múlt-temető tetteinek egyikét. Akkoriban megfogadtam magamban, hogy ha mégegyszer szabad országban élhetek, fogok egy Wallenberg-emlékművet csinálni, úgyhogy tulajdonképpen a lelkemben ez már készen volt. Salgó Miklós megkérdezte, hajlandó lennék-e egy Wallenberg-emlékművet

RAOUL WALLENBERG

csinálni. Ha igen, ő ezt támogatja. Mondtam, hogy örömmel. Neki is álltam, és el is készítettem.

Ezúttal nem a tervét, hanem azonnal magát a szobrot. A család adta a követ, Miklós fizette a költségeket, én pedig azt, amit tőlem lehetett elvárni: a munkát és a tervet. Tehát ez senkinek nem volt üzlet, de mindenkinek megvolt a belső elégtétele. Az emlékművet 1983-ra fejeztem be. Akkor még nem volt sehol Gorbacsov, nem volt zajos reform, de már akkoriban is működtek erők, és én megpróbáltam ezt a szobrot valahogyan köztérre juttatni. Azonban az attól való félelem, hogy a szovjetek felháborodnak, visszatartott mindenkit, hogy engedélyezze. Ezért az amerikai nagykövetség kertjében építettem fel a szobrot. Egy nagy betontömbre állítottuk föl a követet, és addig, amíg a kőfaragás, a betűaranyozás meg minden egyéb folyt, a szobrot lefektettük. Eközben megszületett a gláznoszty és sok minden egyéb is, így megszületett egyfajta menlevél az én számomra is a Wallenberg-szobor ügyében.

Közben ismerkedtem meg az azóta meghalt *Salgó főrabival*, és vele is beszélgettünk egy zsidó emlékmű-

ről. Többfélélt javasoltam. Azóta is állandó mániám, hogy miért nem lehet a rakpart nagy kövei közül legalább egyre ráírni, hogy itt volt a hely, ahol 1944 karácsonyán nyilas suhancok embereket gyilkoltak a Dunába. Ekkor kezdtem el gondolkodni egy olyan zsidó emlékműről, amelyik a *600000 mártírnak* lehetne az emlékműve. Sokat jártam a zsinagóga környékén, láttam a Hősök temploma melletti temetőkeretet. Benne a szomorú eperfákat. Nyilván innét jött az ötlet, hogy elkészítsek egy vázlatot egy nagy, fordított menórához hasonló szomorúfűzről, amit egyébként nem egy zsidó temetőben láttam emblémaként felvéve a gránitra. Megcsináltam egy kis vázlatot, azután az évek futása egyre inkább a munkámba temetett, és nem foglalkoztam vele tovább. 1985 körül történt, hogy Kádár Jánost Svédországba hívták látogatóba, és az akkori svéd nagykövet megkeresett engem, és azt kérdezte tőlem, hogy hogyan tudnánk rákényszeríteni arra, hogy a Wallenberg-szobrot köztéren helyezték el. Amikor Kádár fogadta Dronberg követet, az elmondta, hogy az első kérdés, amit Svédországban föl fognak neki tenni, hogy Magyarországon van-e Wallenberg-emlékmű?

Két héten belül megkaptam az engedélyt. Sőt, köteleztek, hogy állítsam fel a szobrot, most már köztéren. Salgó Miklós barátom a Kádárnál tett búcsúlátogatásán felajánlotta ajándékként az emlékművet.

Az akkori polgármester-helyettes a jelenlegi helyre tett ajánlatot, és én gondolkodás nélkül elfogadtam. Ennek több oka is volt. Egyrészt azért, hogy állhasson már végre, mert akkor nem tudhattam még azt, hogy ez nem csupán egy helyzeti kényszer-e. Másrészt megnyugtatónak találtam a helyet: nagyforgalmú, s valószínű, hogy örökre egy ilyenfajta teres, zöldes környezet marad. Arra is gondoltam, hogy az emberek mindig fogják látogatni, bárhová tesszük is. A feliratot külön helyeztem el. Megtiltották, hogy bármi más rákerülhessen, mint a név. Még azt sem volt szabad ráírnom, hogy „állította Budapest Főváros Tanácsa”. Még az *állította* szót is ki kellett hagynom, most egy ciráda van a szó helyén. Az ma is még az adósságaim közé tartozik, hogy felírjam erre a kőre, hogy ki volt Wallenberg, és hogy ki volt az a magyar származású amerikai diplomata, aki egy svéd származású diplomatának emlékművet állított Magyarországon. Ha ezen van mit szégyellni, akkor szégyelljük. Olvastam már nem egy elismerő újságcikket, amelyik méltatja a magyar államot, hogy felállította a Wallenberg-emlékművet. Hadd közöljem, hogy nem a magyar állam állította fel, kényszer hatása alatt engedték meg, hogy egy amerikai diplomata ajándékát felállítsuk.

Avatásának körülményei rémregénybe illőek voltak. Az akkori budapesti párttitkár azt követelte, hogy pátria-lemezekkel vegyük körül a szobrot, hogy ne lehessen megkoszorúzni. Akkor volt itt a *Zsidó Világkongresszus* első tanácskozása Budapesten. Tehát a koszorúzás ne történhessék meg, mert ennek a szobornak a gesztusa és situációja még mindig nem illett a politikai képbe. A szobor gesztusa azt a *mózesi gesztust* idézte,

A MAGYAR ZSIDÓMÁRTÍROK EMLÉKMŰVE

amelyik a népét megszabadítván kettéosztja a Vörös-tengert. Ennek a gesztusnak egy mását viseli az a Wallenberg, akinek az arca nem a fiatal Wallenbergé, hanem azé, aki élhetett volna talán még ekkor is. Ugyanis egy idős ember, egy szovjet fogolytábor primitív ruházatát viselő idős ember képe áll ott a széthasított szikla között. Az ilyen rejtett olvasatok benne rejteznek mindig a munkáimban, a politikai emlékműveimben. Egyik sem lehet soha egyértelmű. Hiszen csak szemlélet, de nem viselem a szobor gesztusát. Mindig a gondolkodó emberre bízom, hogy értelmezze. Én magam csak egyetlen magyarázatot írtam fel a Wallenberg-emlékműre, azt is keserűségemben. Azt az Ovidus-idézetet, hogy: „*amíg szerencsés vagy, sok barátod lesz, de hogy ha felhős lesz az ég, egyedül maradsz*”. Ezt azért írtam fel latinul, hogy ne értsék, és azért, hogy aki tudja, értse...

Valamikor 1985 tájékán látogatókat kaptam itt a gyűjteményemben: Keller Lászlót és Bakos Lajost. Arról beszélgettünk, hogy egy pályázatot hirdettek meg egy másik emlékműre, s nem sikerült. Megkértek, hogy bár a pályázatra nem hívtak meg, készítsék egy tervet. Ők gyanítják, hogy van erről mondanivalóm. Örömmel vállalkoztam rá. Hiszen már készen volt. Vártam még egy hetet, majd utána megmutattam a tervet, azt a bizonyos megfordított menórát.

A terv megvalósítása rengeteg akadályba ütközött, elsősorban anyagiakba. Óriási kivitelezési vonzata volt: egy 12×3 méteres svéd gránitburkolatú tömb, aztán egy 5×2 méteres fekete gránit, a Mózes-táblák kivágott helye, és körülbelül 12 tonna japán krómaccél. Ennek csak egy részét sikerült itthon megszerezni, a többit külföldről. Hogy ez lehetséges legyen, és a kivitelezés megtörténhessen, az emlékmű mintegy 1200 ágára hozzávetőlegesen 20–25 ezer levelet hegesztettem rá, amelyekre azoknak a nevért írtam fel, akik adakoztak az emlékmű javára. Tulajdonképpen az egész emlékmű a 600 000 áldozatnak szól. A külön rávéssett nevek magán az emlékmű általános értelmén nem változtatnak. Kellett az adakozás, a segítség, és ez hálstennek megérkezett.

Az előző, nem tölem származó elképzelések egy figurális alakban vagy alakcsoportban gondolkodtak. Ismerve az ortodox vallási előírásokat, amelyek az emberábrázolást tiltják, azaz az emberábrázolást megközelíthetetlené teszik, olyan változatra készítettek, ahol a növényi jellegű kompozíciónak lesznek olyan asszociációs lehetőségei, amelyek megértetik a szándékot. Ez részben nyelvi játék is. Ilyen például a szomorúfűz. Arra törekedtem, hogy ennek a szomorúfűznek a roppant törzséből kiinduló hatalmas ágai – amelyek áttételesen tulajdonképpen a tizenkét törzs ágaira utal-

nak, de a menórának nem akartam túlmenni a hét ágán – ezeknek elszakad a végük, tehát erőszakosan letépett végű ágak, viszont a sebesülésük fölött valamivel mindegyikből friss, új hajtások tömege nő ki. A szimbolikája tiszta. A gyász maga abban is rejlik, hogy a jelenség asszociálható egy kúttal. Egy szökőkúttal. A víz, a kút Közél-Keleten az ünnepélyesség, a tisztesség, a jócselekedet jele. Ha egy házból kivezeti valaki a kútjából a cső végét, azt azért teszi, hogy a zarándokok ihassanak.

Olyan tragédiára kívánom a figyelmet összpontosítani, amely utáni megújulás csak rettenetes sebek árán lehetséges.

A felállítási helyet azért választottam ki annak idején a zsinagóga hátsó homlokzata mögött, mert ennek a hátsó fala egyszerűségében olyan nagyvonalú a belepett növényekkel, mint a wormsi katedrális. Elképesztően gyönyörű. Komoly küzdelmek árán sikerült lebeszelnünk a hivatalokat, hogy közvetlenül az emlékműtől egy méterre újraépítsék azt a falat, mert az viszont a zsidó magábfordulásnak a jelképe. Tehát az, hogy elzárkózik a zsinagóga. A fal mögötti cselekményeket és a falon kívüli szemlélőt elválasztja egymástól. Ahogyan a kelet-európai népeknek egy Duna-medencei konföderáció lehet csak az újra és újra tenyésző problémáik föloldására a nyugodt létezést biztosító kiút, úgy a zsidóságnak is olyan helye és olyan feladata kell legyen, hogy az egymás felé nyitás tiszta érintkezési felületet teremtsen. Ezért szántszándékkal elbontattam az öt méternél magasabb falat, ami elválasztotta a zsinagóga hátsó udvarát, és ezáltal megszűnt az addig ott szegyenkező lomtelep is. Nehéz verekedés volt, mert a zsinagóga építőjének szándékában ez a szeparálódás benne volt. És bizony egyfajta történelmietlen magatartásra is vetemedtem rá. S mégis vállalom. Az emlékmű funkciójához hozzátartozik a nyitottsága.

Az emlékmű mellé odateszek még két követ. Az egyiket egészen alacsonyra, az utcakövek szintjére lesüllyesztve, vörös gránitból. Szeretném ráírni azoknak a nevét, akik – mint *Raoul Wallenberg*, *Reviczky Imre* és a többiek – olyan módon segítettek az üldözés idején a zsidóságon, hogy a saját életüket áldozták, de legalábbis nagymértékben kockáztatták. Nem szeretném ideírni azokat, akik meghívták egy kávéra volt zsidó barátjukat, és közben eltekintettek attól, hogy az illető zsidó. Azokra gondolok, akik például vállalkoztak arra, hogy a kikeresztelkedett zsidó származású hívekkel elmenjenek a koncentrációs táborokba. Az ilyen hősök nevét szeretném feljegyezni és elhelyezni úgy, mint egy középkori kolostorban a szerzetesekét. Erről Dante ír gyönyörűen, amikor a purgatóriumban az egyik bűnös szerzetes lefekszik keresztben a küszöbre, és az ólomcsu-

hás szerzetestestvérei áttaposnak rajta. Ez a fajta önmegalázás, amely felmagasztalás bizonyos értelemben, ez vitte a középkori templomoknak az alsó szintjére a temetkezési helyeket. Tehát így szűnnek meg, mert a legkeményebb gránitot is szétcsúsztatja a láb, és kitámassza belőlük az aranyozott betűket, s ma már csak közönséges fedlapokat látunk a földön, holott azok valamikor egy nemesi család sírjai voltak, és rá voltak írva az önmegalázás szövegei. Ezt szeretném én is csinálni *Reviczky*ekkel, *Wallenberg*ekkel. A felavatási ünnepkor megnyitott kerítésen keresztül beáramló embereknek rá kell lépniük erre a vörös gránitra.

Aztán ez elé a gránit elé, de nem az emlékmű közelébe még egy törött gránitot is szeretnék letenni, amire csak annyit akarok ráírni, hogy EMLÉKEZZ, vagy azt: ÉGŐ ÁLDOZAT. Azoknak szánom, akik egy szál gyertyát kívánnak ott meggyújtani.

Mióta teljesen dilettáns módon, a billentyűket három, esetleg négy ujjal nyomogatva eljátszottam *Bartók Mikrokozmoszának* néhány darabját, és a kottában lapozgatva ilyen címket olvastam, mint „Kíséret tört hármassokkal”, azóta úgy gondolom, hogy nem kell bővebb címet és bővebb érzelmi szövegezést adni egy-egy műtárgyhoz.

– *Ez az az emlékmű, amelyet 45 évvel a rettenetes események után a magyar nemzet állít a nem a második világháborúban, de a vele párhuzamosan, a zsidó nép ellen folytatott holocaust során elpusztított, a saját testét integránsan alkotó 600000 tagjának?*

– Ezt az emlékművet nem a magyar nemzet emeli. Ezt az az innen szétszóródott, elszármazott zsidóság állítja, amely kegyelettel emlékezik saját halottaira. Ezt az emlékezést talán rajtam keresztül hajtja végre a magyar nemzet, noha nem hiszem, hogy jómagam kellő reprezentánsa volnék. A magyar nemzet része a felállításhoz való hozzájárulás és a kerítés költségei. A magyar nemzetnek 45 év alatt lett volna módja arra, hogy emlékművet állítson a holocaust áldozatainak. Ezt nem tette. Miért nem tette?

Ez egy múlt rendszer bűne? Vagy egy múlt rendszer kompenzálása? Annak a ténynek a kompenzálása, hogy a háború utáni hatalmi struktúrában jelentős mértékben vett részt a megmaradt zsidóság, és ennek a jegyében fojtotta el azt, hogy a holocaust egy emlékműben kerüljön kimondásra? – ezt talán bízunk a pszichoanalitikusokra. Nekem az a véleményem, hogy ez az emlékmű a magyar nemzet súlyos adósságát, amilyen a *Wallenberggel szembeni is volt.*

S miután nem érek rá a hatvannyolcadik évemben megvárni, míg a magyar nemzet ráébred arra, hogy kinek mivel tartozik, azért én a részemről megteszem azt, amire a magam erejéből, inainból futja.